

ISSN: 2149-3979

ilahiyat akademi

yıl: 2017 sayı: 5 altı aylık uluslararası akademik araştırma dergisi

Gaziantep Ü. İlahiyat Fakültesi Resmi Dergisi | The Official Journal of the Faculty of Divinity
Gaziantep University

Genel Yayın Yönetmeni | Editor in Chief

Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Dekan V. | Surrogate Dean)

Editörler | Editors

Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ

Yrd. Doç. Dr. Muhyettin İÇDE

Sayı Editörü | Editor of This Issue

Yrd. Doç. Dr. Muhyettin İÇDE

Editör Yardımcısı | Editorial Assistant

Arş. Gör. Tuba ERKUT

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Şehmus DEMİR (Başkan | President)

Prof. Dr. Abdulkader N. Noor el-SHEİK

Prof. Dr. Eyüp BEKİR YAZICI

Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Mehmet DAĞ

Doç. Dr. Halil ALDEMİR

Doç. Dr. Mahmut ÇINAR

Doç. Dr. Recep TUZCU

Yrd. Doç. Dr. Adnan ALGÜL

Yrd. Doç. Dr. A. Muhammed el-HALEF

Yrd. Doç. Dr. Abdimuhamet MAMYTOV

Yrd. Doç. Dr. Ayhan ERDOĞAN

Yrd. Doç. Dr. Ayşe EROĞLU

Yrd. Doç. Dr. Dilara TINAS

Yrd. Doç. Dr. Erol ERKAN

Yrd. Doç. Dr. Fehmi SOÇUKOĞLU

Yrd. Doç. Dr. Habip DEMİR

Yrd. Doç. Dr. Halil HACİMÜFTÜOĞLU

Yrd. Doç. Dr. İbrahim SALKINI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ULUKÜTÜK

Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti

Adem ARIKAN*

Özet

Şiî eğilimli Büveyhiler Devleti, Bağdat'ı ele geçirmiş (334/945), Abbasî halifeleri de uzun süre onların tahakkümü altında kalmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Bağdat'ı ele geçirdiğinde (447/1055) bu yönetim sona ermiştir. Büyük Selçuklulardan sonra bölgede hüküm süren Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürülmesiyle (590/1194) bölgede Selçuklu yönetimi sona ermiştir. Bu gelişmelerde etkili olan Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah uzun süre (575-622/1180-1225) hilâfet makamında bulunmuştur. Bu halifenin dönemi, mezhepler tarihi açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bazı kaynaklarda Şiî olduğu bildirilen Halife Nâsır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dâhil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu çalışmada söz konusu gelişmeler mezhepler tarihini ilgilendiren yönleri bakımından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nâsır Lidinillah, Selçuklular, Tuğrul, İsnâaşeriyye, İsmâiliyye

Abbasid Caliph Nasir Lidinillah's Shiite Policy

Abstract:

Shiite-influenced Buwayhid Dynasty captured Baghdad (334/945), and the Abbasid caliphs remained under their domination for a long time. This administration came to an end, when the Great Seljuk Dynasty took over Baghdad (447/1055). Following the death of the last Sultan Tughrul of the Iraqi Seljuks (590/1194), who ruled the region after the Great Seljuks, the Seljuk ruling collapsed. Abbasid caliph Nasir Lidinillah, who was influential in these developments, had been in the caliphate for a long time (575-622 / 1180-1225). The period of this caliph was also the scene of major developments in terms of sectarian history. In the time of Caliph Nasir, who was reported to be Shi'i in some sources, especially the Shi'a members were patronized and brought to various posts including the vizier. This study will focus on aspects of development that are relevant to the history of sects.

Keywords: Nâsır Lidinillah, Seljuk Dynasty, Tughrul, Ithna-Ashariyyah, Ismailis

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademarikan@yahoo.com.

Giriş: Şîî Asrının Sonu

Selçuklular öncesinde hilâfet merkezi de dahil olmak üzere Şîî eğilimli yönetimlerin iktidarları sürmekteydi. Şîî asrı denilen bu dönemde Abbâsî hilâfeti de Şîî eğilimli Büveyhîlerin tahakkümü altında kalmıştır. Selçukluların bu durumu sona erdirerek himaye altına aldıkları Abbasilerin halifeleri zamanla kendi iktidarları için harekete geçti. Nâsır Lidinillah Selçukluların sonunu getiren hadiselerde aktif rol oynamıştı. Bu süreçte farklı Şîî gruplar ile ittifaklar kurmuştur. Mezhepler tarihi için önemli detaylar barındıran bu gelişmelerin, farklı mezhepleri ilgilendiren yönleriyle birlikte ele alınması uygun olacaktır.

Selçuklular, Müslüman olup, İslâm toplumlarıyla temasa geçtikleri dönemde Abbâsîler (750-1258) ve Fâtımîler (909-1171) olmak üzere iki hilâfet yönetimi ve başlarında iki halife hüküm sürmekteydi. Endülüs'teki Emevî emiri, 929 yılında Nâsır Lidinillah unvanı almış Endülüs Emevî Halifeliği (929-1031) kurulmuştur.¹

Selçuklular bölgeye geldiklerinde, Bahreyn'de İsmâîlî-Karmatî devletinin, eski saldırgan tutumu sona ermesine rağmen varlığı devam etmekteydi.² Sultan Melikşah döneminde, bölgedeki yerel yöneticilere destek verilerek Karmatî yönetimin sona ermesi sağlanmıştır.³ Hazar Denizi'nin Güney-Batısı'nda Deylem bölgesinde yerel Zeydî yönetimler varlığını sürdürmekteydi.⁴ Hz. Hasan soyundan gelen Mekke'nin Zeydî yöneticileri, yaklaşık bir asır (368-462/978-1070) Fâtımîler adına hutbe okutmuştur.⁵ Yemen'deki Zeydî yönetimin yerini de 439/1047 yılından itibaren Fâtımîlere bağlı Süleyhîler almıştır.⁶

Şîa İsnâaşeriyye müntesiplerinin kabul ettiği şekliyle, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin ölüm tarihi olan 8 Rebiülevvel 260'ta (1 Ocak 874) "küçük gaybet" (el-gaybetü's-suğrâ, el-gaybetü'l-kusrâ, el-gaybetü'l-kâsıra) denilen dönem başlamıştır. Bu dönemde on ikinci imam Muhammed b. Hasan ile irtibatı dört sefir (vekil, bâb, elçi) birbiri ardına sağlamıştır. Dördüncü sefirinin öldüğü 15 Şaban 329 (15 Mayıs 941) tarihinden itibaren İmam ile irtibat kesilmiştir. Bu durum "büyük gaybet" (el-gaybetü'l-kübrâ, el-gaybetü's-sâniye, el-gaybetü't-tûlâ, el-gaybetü't-tâmme) şeklinde adlandırılmıştır.⁷

¹ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 213.

² Nasır-ı Hüsvrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994, s. 127.

³ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, Ankara, 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232.

⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Üniversitesi, 2012, s. 68 vd.

⁵ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 560.

⁶ Yusuf Gökalp, "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 166.

⁷ Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XIII, s. 410-412; Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanıcı ve Gaib On İkinci*

Şîî eğilimli Büveyhîler yönetimi, büyük gaybetten kısa süre sonra, 334/945 yılında Bağdat'ı ele geçirerek, Sünnî Abbâsî halifesini de tahakkümü altına almıştır. İsnâaşeriyye'nin en muteber hadîs, akâid ve fıkha dair eserlerinin birçoğu bu dönemde telif edilmiştir.⁸ Selçukluların Bağdat'ı almasına (447/1055) kadarki bu tarih aralığı "Şîî Asrı" diye adlandırılmaktadır.⁹ Bu dönemde yaşayan Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), yüzyıl kadar zamandır Abbâsîlerin sadece isimlerinin kaldığını, birçok merkezin Şîîlerin yönetiminde olduğunu kaydetmektedir.¹⁰ Bîrûnî'ye (ö. 453/1061) göre söz konusu dönemde Bağdat'da hâkimiyet, Büveyhîlerin elinde bulunuyordu. Devletin yönetimi (ed-devle ve'l-mülk) Büveyhîlere geçmiş, Abbâsî halifesinin elinde sadece dinî yetkileri kalmış ve dünyevî işlerde yetkisiz hale gelmişti.¹¹

Fuat Köprülü'ye göre Selçuklu hükümdarları meydana çıkarak Abbasi hilâfeti ve Sünnîliği muhafaza etmeseydiler, İslâm dünyasında Şîîliğin genel olarak hâkim bir konuma geleceği muhakkaktı.¹² Bu dönemde Mısır'daki Fâtımî yönetiminin Suriye, Irak ve İran'da etkili davet faaliyetleri yürüttüğüne işaret ederek benzer bir tespiti yapan Spuler'a göre, şayet Selçuklular Ehl-i Sünnet'i benimseyip savunmuş olmasalardı İsmailîler hâkimiyeti ellerine geçirmiş olacaktı.¹³

Garsünnî'ne Ebü'l-Hasen Muhammed (ö.480/1088), Büyük Selçukluların Bağdat'a girerek Büveyhî hâkimiyetine son verdikleri sırada olayları gözlemleyip kaydetti. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) muhtemelen Garsünnî'ne'den naklederek¹⁴ anlattığına göre Tuğrul Bey 447/1055 yılı Ramazan ayında Bağdat'a girdi. Hutbede Tuğrul Bey'in adından sonra Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahim de anıldı. Ramazan ayının sonunda (Aralık 1055) Büveyhî emirinin adı hutbeden çıkarılıp emir tutuklandı ve Büveyhîler Devleti (Devletü'd-Deylem) sona erdi.¹⁵ Tuğrul Bey geldiğinde batıya çekilmiş olan Büveyhî komutanı Besâsirî'nin Musul'a girip

İmam, İstanbul, İSAM yay., 2009.

⁸ Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999, s. 95 vd.

⁹ Ahmet Güner, "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, s. 151-170; Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 184; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, Sivas, 2003, s. 95.

¹⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâilü'n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 814.

¹¹ Ebü Reyhan el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye anî'l-Kurûnî'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923, s. 132.

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay., 2005, s. 135, 6. dipnot.

¹³ Bertold Spuler, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 150; "Doğuda Hilâfeti Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I, s. 157; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2007, s. 43.

¹⁴ *Garsünnî'ne'nin Uyûnü't-tevârih* adlı eseri günümüze intikal etmemiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî el-Muntazam'ında, torunu Sibt İbnü'l-Cevzî de *Mirâtü'z-zamân*'da kaynak olarak kullanmıştır (XVIII, 496). Sibt'in, *Uyûnü't-tevârih*'in büyük bir kısmını eserine aynen aktardığı tesbit edilmiştir. Selçuklular devri Türk tarihi hakkında (Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devirleri) çoğunlukla diğer kaynaklarda mevcut olmayan ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir (bk. Ali Sevim, "Garsünnî'ne", *DİA*, XIII, 386-387).

¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-zamân*, thk: Muhammed Berakât ve diğerleri, Dimaşk, Dâru'r-Risaleti'l-âlemiyye, 1434/2013, XIX, 492.

Fâtımîler adına hutbe okuttuğu haberi gelince Sultan o tarafa sefere çıktı (6 Zilkade 448 / Ocak 1057).¹⁶

Selçukluların Bağdat'a gelişlerinden itibaren Şiîlerin oturduğu bölgelerde ezanların Sünnî gelenekteki gibi okutulması emredilmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî¹⁷ (ö. 597/1201) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî ezanın değiştirilmesini 448 yılı olayları arasında saymaktadır. İbnü'l-Esîr'e (ö.630/1233) göre Tuğrul Bey 447 yılında Kerh halkına sabah ezanında Sünnilerin okuduğu şekilde okunması emrini vermişti.¹⁸ 448 yılında da Halife tarafından aynı emir verildi.¹⁹

Böylece Musa Kazım Meşhedî'nde ve Şiîlerin ikamet ettiği Kerh mahallesindeki mescitlerde ezan Sünnî gelenekteki gibi okutulmuş, Şiîler tarafından okunan ifadeler kaldırılmıştır. Sünni mahallelerinden buralara gelenler sahabîleri öven Şiîrler okumuşlardı. Sahabeye açıkça sövmekte olan Ebû Abdullah İbnü'l-Cellâb Halifenin vezirinin emriyle dükkânının önünde asıldı. Şiî fakih Ebû Cafer et-Tûsî kaçtı, evi yağmalandı.²⁰

İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra Şîa'nın ezandaki alametlerinin kaldırılışını anlatırken bu gelişmelerin, öncesi ve sonrası için ne anlama geldiğini gösteren ifadeler kullanmaktadır: "Büveyhîler Şiîlere güç veriyor yardım ediyorlardı. Sonra Türklerden Ehl-i Sünnet'e muhabbet duyan Selçuklular geldi. Selçuklular Ehl-i Sünnet müntesiplerine dostluk gösteriyor, yüksek şereflerini kabul ediyor, konumlarını yükseltiyorlardı."²¹

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey zamanında Hanefî hassasiyeti, Şiîlerin, ayrıca diğer mezheplerin, hatta Eş'arilerin de mihraplardan lanetlenmesine varan uygulamalara sebep olmuştur. Selçuklu sultanı Alparslan da samimi bir Hanefiydi. Ancak veziri Nizâmülmülk'ün vakfiyesiyle kurulan medreselerde Şafîi/Eşarî görüşleri okutulmuştur.²² Nizâmülk, Şîa'ya karşı ihtiyatlı ve tedbirli bir vezirdi. O Şiî-İsmâîlî Bâtınî bir fedâînin suikastiyle öldürüldü. Büyük Selçuklular, kendilerinden önce hüküm süren Şiî Büveyhîlerin devam eden tesirine karşı dikkatliyidiler. İlk sultanlar Tuğrul Bey ve Alparslan zamanında Şîa mensupları devlet kademelerinden uzak tutulmuştu. Sultan Alparslan, bir komutanının emrinde Şiî bir kâtibin vazife yapmasına rıza göstermemişti. Huzurunda sorgulanan kâtip Hurdâbe'nin "ben Bâtınî

¹⁶ Sıbt, *Mir'âtu'z-zamân*, XIX, 508-509.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992, XVI, 7.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. Brill 1867 baskısı esas alınarak), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992, IX, s. 614.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 632.

²⁰ Sıbt, *Mir'âtu'z-zamân*, XIX, 510.

²¹ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze, Dâru'l-Hicr, 1418/1998, XV, 736.

²² Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 6-2, 2011, s. 39-64.

değil, Şîyîm" savunmasına, "Rafızî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun?" diyerek karşılık vermişti.²³ Ancak durum zamanla değişmiş, devletin artık güçlendiği kabul edilerek, Melikşah döneminden itibaren Şîa'nın özellikle İsnâaşeriyye kolu mensupları da yönetimde istihdam edilir olmuştur. Melikşah'ın ölümünden sonra küçük yaştaki çocukları arasında çıkan/çıkarılan taht kavgaları, devlet otoritesini zayıflatırken, her grup, bu durumu fırsata çevirmek istemiştir. Bundan sonra Şîiler vezirliğe kadar yükselebilmiştir.

Selçuklu yönetimi tarafından, Hasan Sabbah (ö. 518/1124) ve haleflerinin liderliğindeki Şîi İsmâîlî Bâtınî Nizârîyye mensupları ile Şîa'nın diğer grupları İsnâaşeriyye ve Zeydiyye mensuplarına karşı farklı uygulamalar yapılmıştır. Nizârîlere karşı, askerî tedbirler alınırken İsnâaşeriyye mensubu emirler kendi bölgelerini yönetmeye devam etmiştir. Musul merkezli Ukayfîler, Hille merkezli Mezyedîler, Haleb merkezli Mirdâsîler, Trablusşam merkezli Ammârîler, Taberistan merkezli Bâvendîler devlete bağlı kalarak kendi bölgelerini yönetmişlerdir.²⁴ Zeydîlerin genelde sorun yaşamadıkları söylenebilir. Kufe'de Zeydiyye'nin önde gelen âlimi Ebu'l-Berakât Ömer b. İbrahim el-Hüseynî'nin (ö.539/11459) ifadeleri durumu özetler gibidir. Kendisinden hadis dinleyen es-Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) naklettiğine göre Ebu'l-Berakât, "ben Zeydî nesebli ve Zeydî mezhebindenim, ama sultanın mezhebi olan Hanefî mezhebi üzerine fetvâ veririm" demektedir.²⁵

Sultan Melikşah döneminden itibaren başlayan askerî mücadele, onun ölümünden sonra meydana gelen taht kavgaları dönemi, Bâtınî Nizârîlere yeni fırsatlar sunmuştur. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un askerleri arasına binlerce Nizârî sızmıştır. Sonuçta suikast girişimlerinden yaralı kurtulan Berkyaruk'un emriyle birçok Bâtınî öldürülmüş veya tutuklanmıştır. Özellikle Sultan Muhammed Tapar'ın gayretleriyle, bazı bölgelerde tamamen ortadan kaldırılmış, genel olarak yayılmaları durdurulmuşsa da sonları getirilememiştir. Sultan Sencer döneminde, Nizârîler ile uzun süreli çatışmasız zaman aralıkları olmuş, kale yapmamak, silah satın almamak ve kimseye kendi itikadlarınının davetini yapmamak şartıyla onlara emân verilmiştir.²⁶

Sencer'in Rebiülevvel 552/Mayıs 1157'de vefat etmesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarih sahnesinden çekilmiştir. Köymen'in ifadesiyle "İmparatorluk kuruldu; İslam dünyasını tanzim etti. Battı; bütün Orta ve Yakın Doğu karışıklık içinde kaldı."²⁷ Büyük Selçukluların yıkılmasından sonra onlara tâbi olan Irak Selçukluları varlığını devam ettirmiştir.

²³ Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 115 vd.

²⁴ Detaylar için bk: Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010, s. 105.

²⁵ Abdulkarim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. el-Barûnî, Beyrut, Dâru'l-Cinân, 1988, III, 188.

²⁶ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s. 259.

²⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 465.

1. Halife Nâsır ve Selçuklular

Sencer'in hayatta olduğu dönemde, ona bağlı olan Irak Selçukluları sultanı Mesud ile mücadeleye giren iki halife öldürülmüştür. İki halife de Nizârî Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. Sultan Mesud ile Halife el-Müsterşid arasında yapılan savaşta (529/Haziran 1135) halifenin ordusu mağlup olmuş, kendisi de esir alınmıştır. Akabinde Halife, çadırında Nizârî Bâtınîler tarafından öldürüldü. Halife el-Müsreşid'in öldürülmesi hakkında bazı kaynaklar Sultan Sencer'i itham etmektedir.²⁸ el-Müsterşid gibi oğlu er-Râşid de Irak Selçukluları sultanı Mesud ile sorunlar yaşamış, Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştır. er-Râşid, halifelikten uzaklaştırılıp yerine amcası el-Müktefî (ö. 555/1160) getirilmiştir. Daha sonra er-Râşid, Sultan Mesud'un muhalifleriyle iş birliğine girmiş, ancak bir sonuç alamamıştı. er-Râşid, İsfahan'da bulunduğu sırada, Nizârî Bâtınîler tarafından öldürülmüştür (532/Haziran 1138).²⁹

Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillah (575-622/1180-1225) Selçukluların sonuna şahit olmuş ve bunun için gayret göstermiştir.

Irak Selçukluları'nın son hükümdarı Tuğrul b. Arslanşâh sultan olduğunda yönetim fiilen atabegleri olan İldenizler'in (1175-1186) elindeydi. Tuğrul 571/1176 yılında sultan olduğunda henüz yedi yaşındaydı. er-Râvendî (ö. 603/1207'den sonra) "beşikten çıkıp tahta oturmuştu" demektedir.³⁰ Tuğrul'un sultanlığının başlarında Pehlivân³¹ Muhammed b. İldeniz (ö. 581/1186) devletin işlerini yürütmektedir. Pehlivân "halifelerin... hutbe ve imamlıkla meşgul olmaları, hükümdarlığı sultanlara bırakıp, cihan hakimiyetini bu sultana vermeleri lazımdır" derdi.³²

Pehlivân'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Muzafferüddin Kızılarşân Osman, uzun bir süre Sultan Tuğrul'a karşı mücadele etti ve aralarında kanlı çarpışmalar meydana geldi. Halife Nâsır bu süreçlerde Kızılarşân'ı destekledi ve askerî yardımda bulundu. Kaynakların ifadelerine göre, Halife Nâsır müttetik yöneticiler arasında düşmanlık meydana getirir ve onlar bunu anlamazlardı.³³

²⁸ Halife el-Müsreşid'in öldürülmesi olayı hakkında geniş bilgi, bu konuda Sultan Sencer'in itham edilmesi, kaynaklarda geçen bilgilerin detaylı değerlendirilmesi için bk. Osman Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 111-146 (Makalenin daha önce yayımlandığı yer: *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 42, 62. İbnü'l-Cevzî, er-Râşid'in Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü belirtmekle (*el-Muntazam*, XVII, 328) birlikte ayrıca zehir içtiği ve hizmetçileri tarafından öldürüldüğü şeklinde üç rivayet olduğunu kaydetmektedir (*el-Muntazam*, XVII, 332).

³⁰ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 306.

³¹ Faruk Sümer, "Pehlivân", *DİA*, XXXIV, 221-222.

³² Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 309.

³³ Salahaddin Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, tahkik: Ahmed el-Arnaud, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru

İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre Kızılarslan'ın 583 yılında Bağdat'a gönderdiği elçisine yardım sözü verilmişti. Tuğrul'un gönderdiği elçi, Dârussaltana'nın imarını talep ettiğinde Halife burayı yıktırdı.³⁴ Diğer kaynaklarda bu bilgiyi teyit eden bir ifade görülmez.³⁵ Süyûtî, Dârussaltana'nın, Selçuklular ortadan kaldırıldıktan sonra, 592 yılında Harzemşah'ın Halifeden Selçuklular dönemindeki yetkileri istemesi üzerine yıkıldığını kaydetmektedir.³⁶

Halife, veziri Celalüddin b. Yunus'un başında bulunduğu hilâfet ordusunu 584/1188 yılında Kızılarslan'a yardıma göndermişti. Ordu, Kızılarslan ile buluşmadan önce girdiği savaşta Tuğrul tarafından mağlup edilmiştir.³⁷

Tuğrul'u 586/1190 yılında Azerbaycan'da bir kaleye kapatan Kızılarslan Halifenin teşvikiyle tahta çıktı. Emîrleri, Kızılarslan'ı gece uyurken öldürttüler (587/1191).³⁸ Türkmenler'in yardımıyla hapisten kaçmayı başaran Tuğrul, Pehlivan'ın oğulları Ebû Bekir'i ve Kutluğ İnanç'ı mağlup etti (588/1192). Kutluğ İnanç, Hârizmşah Alâeddin Tekiş'i yardıma çağırdı. Halife Nâsır-Lidînillâh, Tuğrul'un topraklarını Hârizmşahlar'a verdiği dair menşur gönderdi. Hârizmşah Tekiş'in öncü kuvvetlerini kumanda eden Kutluğ İnanç, Tuğrul'u yenip Irak Selçuklu hânedanına son verdi (Cemâziyelâhir 590 / Haziran 1194). Tuğrul'un başı Halifeye gönderildi ve Bağdat'da teşhir edildi.³⁹ Hârizmşahlar'ın birçok şehri ele geçirmesi üzerine Kutluğ İnanç ve Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Şîî⁴⁰ veziri Müeyyidüddin İbnü'l-Kassâb komutasındaki askerler birleşerek onlarla mücadele etmeye başladılar. Ancak kısa sürede aralarında ihtilaf çıktı ve birbirleriyle savaştilar.⁴¹ Kutluğ İnanç bir tertip ile öldürüldü (591/1195).⁴²

Hüseynî'nin ifadeleriyle Selçuklular "âdil adamlardı." Büyük Selçuklular'ın son sultanı Sencer'in vefatı ile Horasan, Tuğrul'un katledilmesiyle de "Irak harap olmuştur."⁴³

Hârizmşah, Irak Selçuklularının sonunu getirirken Halifeyle iş birliği yapmıştı. Ancak Selçukluların yerini kimin alacağı hususu aralarında mücadeleye sebep oldu. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş (1200-1220), ülkesindeki ulemâdan fetva alıp Hz. Ali soyundan Alâülmülk-i Tirmizî'yi halife tayin ettiğini duyurdu. Halife

İhyâi't-Turâs, 1420/2000, VI, 193; Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987, XLV, s. 86; Celalüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003, s. 352.

³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 560.

³⁵ Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, 342-344.

³⁶ Es-Süyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s. 357.

³⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 319; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 24.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 75.

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 94, 106-108.

⁴⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 295.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 111.

⁴² Detaylar için bk. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.

⁴³ Sadruddin Ebu'l-Hasan el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 137.

Nâsır-Lidînillâh'ın Hârizmşahlar'ın Bağdat'a yürümesinden korkarak Cengiz Han'a bir elçilik heyeti gönderdiği ve Moğollar'ı müslüman topraklarına çağırduğu iddia edilmiştir. Bu iddia genelde kabul görmemiştir. Nâsır-Lidînillâh farklı kesimlerden destek arayışındaydı. Fütüvvet teşkilâtını düzenleyip kendi kontrolü altına aldı.⁴⁴

2. Nâsır Lidinillah ve İsmailîler

Selçuklular diğer Şîî gruplardan daha fazla Şîî İsmâilî Bâtınî Nizârîyye mensupları aleyhine askeri tedbirler almışlardı. Son "Sultan Tuğrul, Damgan ve Gerd-kuh etrafındaki mühlidlerin (Bâtınîler/Nizârîler) memleketlerine inmiş, onları yağma ve tahrip ettikten sonra kimi buldu ise öldürmüştü."⁴⁵

Bu dönemde Kahire'de Şîî İsmâilî Fâtımî idaresi zayıf düşmüştü. Son zamanlarda ülkeyi fiilen vezirler yönetmekteydi. Henüz dokuz yaşında olan el-Âdîd Lidînillâh halife ilân edilmişti (1160). Kudüs Haçlı Kralı'nın Mısır'ı işgale karar vermesi üzerine 1168'de vezir Şâver ve Halife Âdîd, Nûreddin Zengî'den yardım istediler. Zengî'nin gönderdiği Şîrkûh ve yeğeni Selâhaddin Eyyûbî duruma hâkim oldu. Şîrkûh vezir tayin edildi ve iki ay sonra öldü. Nûreddin'in kumandanlarının tavsiyesi üzerine Âdîd 26 Mart 1169 tarihinde Selâhaddin'i vezir tayin etti. Zamanla çıkan bazı isyanlar da bastırıldı. 7 Muharrem 567 (10 Eylül 1171) cuma günü Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okunmaya başladı. 10 Muharrem 567 (13 Eylül 1171) pazartesi günü Âdîd'in ölümüyle Fâtımî hilâfeti ve devleti resmen sona ermiş oldu.⁴⁶ Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Selâhaddin Eyyûbî (1171-1193) Kudüs'ü fethetti (583/1187). Kudüs'ün ve birçok kalenin düşmesi üzerine bütün Batı Avrupa ülkelerinin katıldığı yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. Haçlılar 1189'da Akkâ'yı kuşattılar. Selâhaddin ile Haçlılar arasında Akkâ önünde iki yıla yakın süren şiddetli savaşlar yapıldı.

Halife Nâsır, Akkâ Haçlılar'ın muhasarası altında iken şehri savunan Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yardımına gitmek yerine sınırlarını kuzeye doğru genişletti ve Fırat kıyısındaki yerleşim merkezlerini hâkimiyeti altına aldı. Halifenin Selâhaddin'e karşı bu olumsuz tavrının sebebi muhtemelen, Kudüs'ü Haçlılar'dan geri almasından sonra Selâhaddin'in kendi topraklarına da saldırabileceği endişesiydi. Haçlılar 615'te (1218) Dimyat'a saldırdıkları sırada Eyyûbîler halifeden yardım istedi. Nâsır bu isteği reddetti.⁴⁷

Şîî İsmâilî Fatımî idaresi sona ermesine rağmen Alamut'taki Şîî İsmâilî Bâtınî Nizârî yönetim devam etmekteydi. Alamut yöneticisi Hasan, başa geçtikten yakla-

⁴⁴ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

⁴⁵ El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 123.

⁴⁶ Ramazan Şeşen, "Âdîd-Lidînillâh", *DİA*, I, 374-375.

⁴⁷ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

şık iki buçuk yıl sonra, 559/1164 yılı Ramazan ayında “kıyamet” denen bir devri başlatarak, taraftarlarından şeriatın yükümlülüklerini kaldırdığını ilan etmişti. Alamut’ta 607/1210 yılında başa geçen Celalüddin kıyameti sona erdirdi.⁴⁸

Halife Nâsır’ın Bâtınîler ile ilişkileri hakkında kaynaklara yansıyan bilgiler oldukça farklıdır. Alamut’un lideri Celalüddin Hasan’ın elçisi 608 yılında Bağdat’a gelip Bâtıniyye’den teberrî ettiklerini, camiler ve mescitler yaptıklarını, Cuma ve cemaati ikame ettiklerini, Ramazan orucu tuttuklarını haber verdi. Halife Nâsır buna sevindi. Celalüddin’in annesi Hatun hacca gitmek için Bağdat’da geldiğinde Halife onun için tören düzenledi. Şam bölgesindeki Nizârîlere de böyle yapmaları Alamut’tan mektup gönderilerek bildirilmişti. Bundan sonra Şâfiî mezhebinin görüşleri esas alınacaktı.⁴⁹

Celalüddin, Halife ile ortak askeri hareketler de düzenlemişti. İldeniz Atabeglerinden Özbek b. Pehlivan, Arrân-Azerbaycan tahtına çıkınca emîrlerinden Mengli isyan etmişti. Özbek, Halife Nâsır-Lidînillâh’ın gönderdiği ordu ve Halife’nin talebiyle yardıma gelen Alamut yöneticisi Celalüddin’in yardımıyla galip geldi ve Mengli’nin toprakları üçü arasında paylaşıldı (612/1215).⁵⁰ Özbek’in payına düşen yerlerin başına getirdiği Emîr Ağlamış, bir süre sonra buralarda Hârizmşâh Alâeddin Muhammed’in adına hutbe okuttu. Ağlamış, 614/1217 yılında Bâtınîler tarafından katledildi.⁵¹ Ağlamış’ın öldürülmesini Halifenin istediği de iddia edilmiştir.⁵² Alamut’ta Celâlüddin’in on bir yıllık iktidardan sonra 618/1221 yılında vefatı ile Bâtınî İsmâilî Nizârîlerin Sünnîlik kararları değişmemişti. Ancak onlar, yavaş yavaş Sünnî uygulamaları bırakmıştır.⁵³

3. Nâsır Lidinillah ve İснаaşeriyye

Râfıziler hakkında ayrı bir kitap da yazan⁵⁴ Râvendî’nin verdiği bilgiler Sultan Tuğrul’un İsnâaşeriyye müntesipleri hakkında nasıl tutum aldığına işaret sayılabilir. Tuğrul 583/1187 yılında Mâzenderan bölgesine bulunuyordu.⁵⁵ “Akidesinin esasları... takiyye ve nifak olan Râfızî Mazenderan meliki” (İspehped Erdeşir Hüsâmüddevle, 568-602/1173-1206),⁵⁶ sultan Tuğrul’a karşı münafıklık ediyordu.

⁴⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretiler*, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005, s. 540, 565.

⁴⁹ Cemâlüddîn Muhammed İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk: Hasaneyn Muhammed Rabî, Kahire, Emiriyye, 1957, III, 211; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, XXII, 185; Daftary, *İsmaililer*, s. 565.

⁵⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 111; Daftary, *İsmaililer*, s. 568.

⁵¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 316.

⁵² Gülay Öğün Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, XXII, 82-84; Daftary, *İsmaililer*, s. 569.

⁵³ Daftary, *İsmaililer*, s. 569.

⁵⁴ Er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 364.

⁵⁵ Erdoğan Merçil, “Bâvendîler”, *DİA*, V, 214-216.

⁵⁶ Bk. Yusuf İsmâilî, *Seyri der Târih-i Teşeyyu-i Mâzenderân*, Kum, Pezûheskâh-i ulûm ve ferheng-i İslâmî, 1387, s. 78.

“Sultan onun akidesinin kötülüğüne vakıf olunca, kendisine itimad etmedi.”⁵⁷

Tuğrul'un tuğrâcısı olduğu dönemde vezir İbnü's-Sâhibî'l-Âdil Şihâbüddin Mahmud'un bir tutumu konumuz açısından önemli detaylar içermektedir. Buna göre Şîîler (Râfîzîler) Eş'arîler'in çeşitli makamlara gelmesi için çaba sarfediyordu. Vezir “Ebû Hanife'nin ashabını kuvvetlendiren” diye tanıtılmaktadır. Hacı Aziz gibi Râfîzîler İsfahan kadılığına Eş'arîleri tayin ettirmek istemişlerdi. Hutbe ve kadılığın Hocendilere verilmesi emri çıkmıştı. Tuğra çekme vakti geldiğinde vezir bunu görünce fermanı yırttı. Vezirin bunu yaparken sarfettiği kaydedilen sözler çok şey ifade etmektedir. “Sultanın İslamiyetten çıkmasındansa İsfahan'ın elden çıkması daha iyidir. Müslümanlıkta hamiyetsizlik yoktur. Atalar ve selefleri olan sultanların Eş'arîlerden kılıçla aldıklarını kendisinin bedava olarak Eş'arîlere teslim etmesine müsaade etmem.” Vezirle görüşmüş olan ve bu sözleri nakleden er-Râvendî kimsenin bu söze karşı gelemediğini kaydetmekte, “Eş'arîler ile Râfîzîlerin haysiyetleri kırıldı” demektedir.⁵⁸

Abbâsî halifesi Nâsır'ın, İsnâaşeriyye ile müsbet ilişkilerine dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Hatta bazıları Halifenin Şîî olduğunu yazmakta ve Şîîliğe meyline dair bazı deliller getirmektedir.⁵⁹

Sâmerrâ'da tamir ettirdiği Gaybetü'l-Mehdî Türbesi'ndeki kitâbeye göre Nâsır-Lidînillâh kendini, Şîîliğin kutsal emanetlerinin koruyucusu olarak tanımlamıştı.⁶⁰ İmamların türbelerine Selçuklu sultanlarının da saygı gösterip ziyaret etmeleri ve imar etmelerinden hareketle bu durumun Halifenin Şîîliğini göstermeyeceği vurgulanmaktadır.⁶¹

Nâsır-Lidînillâh devletin çeşitli kademelerine İmâmîyye Şîası'na mensup kişiler tayin etmişti.⁶² Devletin işlerini Üstâdüddâr İbnü's-Sahib'e bırakmıştı.⁶³ İbnü's-Sahib ifrat derecesinde Şîî idi.⁶⁴ Halifenin vezirleri ve başka görevlileri arasında Şîîler vardı.⁶⁵

⁵⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 315.

⁵⁸ er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 388-389.

⁵⁹ Muhammed Tahir Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, *Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş*, sayı: 9, 1385, s. 184.

⁶⁰ Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.

⁶¹ Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, s. 189.

⁶² Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.

⁶³ El-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyuddîn, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, thk. Hasan Habeşî, Kahire, Âlemü'l-Kutub, 1968, s. 205.

⁶⁴ Bununla ilgili kaynaklar ve detaylar için bk. Fatih Güzel, *Nâsır li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014, s. 28. Fatih Güzel sonra yazdığı bazı makalelerinde aynı bilgileri tekrar vermektedir.

⁶⁵ Yakubi, “Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah”, s. 192.

el-Melikü'l-Mansûr'un⁶⁶ (ö. 617/1221) verdiği bilgilere göre Bağdat'da Şîlik (teşeyyu) ve Ehl-i Beyt'e velayet ilan edilmişti. Üstâdüddâr İbnü's-Sahib bununla maruftu. O ve ailesi bunu atalarından miras almışlardı. Muaviye ve Yezid'e laneti açıkça ilan etti. Nizamiyye Medresesi'nde müderris olan Radiyuddin el-Kazvinî (ö. 590/1194) Nizamiyye Medresesi'nde vaaz ederken onun da Yezid'e lanet etmesi intenmiş, yapmayınca öldürmeye kalkmışlardı. Yetkililerin müdahalesi ile fitneye engel olunmuş ve Kazvini oradan götürülmüş, korumaya alınmış, ancak gece evine götürülmüştü. Bâb-ı Bedr'deki vaaz meclisinde Halife de bulunuyordu. Bir grup yine Yezid ve Muaviye'ye lanet etmesini istedi. Bu gelişmeler sonrasında Kazvinî ailesini görmek için memleketine gitmeye izin istedi. Üstâddâr İbnü's-Sâhib buğzundan dolayı onun için izin istedi ve izin verildi. Yolunda bulunan Kızıl Arslan'a bir mektup yazdılar. Onun mezhep yüzünden çıkıp gittiğini bildirdiklerinde Halife bundan pişman oldu. Bunun kendi aleyhlerine farklı beldelere yayılmasından korkmuşlardı. Kızıl Arslan'a divanın mektubunu ulaştıran Kazvinî, Bağdat'a dönmeyeceğini söyledi ve Kazvin'e yöneldi. Bu bölgedeki halk ve yöneticiler Kazvinî'ye değer veriyorlardı. Nizâmîyye müderrissiz kaldı. Medresedekiler Kazvinî'nin birgün geri geleceğine inanıyorlardı.⁶⁷

Zehebî'nin naklettiği bilgilere göre Ebu'l-Hayr Radiyuddin el-Kazvinî 569 yılından itibaren Nizamiyye'de ders vermeye başlamıştı. İbnü's-Sâhib zamanında Şîlik zuhur edince aşure günü halk minberden Yezid'i lanetlemesini istemiş Kazvinî imtina etmişti. Bu yüzden defalarca öldürülmeye teşebüs etmişlerdi. Kazvini bunlardan salimen kurtulmuş 580 yılında Kazvin'e gitmişti. İbnü's-Sâhib zamanında Hanbelilerden bir grubun da Şîliğe meylettiği, İbnü'l-Cevzî'nin bile secili konuşarak, farklı anlamlara çekilebilecek şeyler söylediği kaydedilir.⁶⁸

Zekeriyyâ el-Kazvinî (ö. 682/1283) Radiyuddin Kazvinî'nin Kazvin'e gitmek istediğini, bunun mümkün olmaması üzerine hac için izin alıp Şam yoluyla dönerek Kazvin'e geldiğini anlatmaktadır. Kazvin'de vaazları çok rağbet gören Radiyüddin, Şîa'ya çok taarruzda bulunurdu. Evi Şîa mensuplarının yaşadığı mahalledeydi. Kapısının önünde bulunan ağaçta bir adam görülmüştü. Adamın ona saldırı için geldiği söylenmişti. Bunun üzerine Radiyüddin, "artık Kazvin'de ikamet etmem" deyip şehirden çıkmıştı. Kazvin halkı da şehirden çıktı. Geri dönmek için bir şart koştu. Şîa'ya mensup bir grubun, alınlarına Ebû Bekir ve Ömer isimleri damga olarak vurulacaktı. Bu yapıldıktan sonra şehre geri dönmeyi kabul etti. Bu kişiler insanlar görmesinler diye sarıklarını damgayı kapatacak şekilde sarıyorlardı.⁶⁹

Bağdat'da Şihâbüddin et-Tûsî'ye (ö. 596/1200) hac için izin verilmiş, o da Mı-

⁶⁶ Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Mansûr", *DİA*, XXIX, 70-71.

⁶⁷ el-Melikü'l-Mansûr, *Mizmâru'l-hakâik*, s. 120.

⁶⁸ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 368.

⁶⁹ Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvini, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sadır, [t.y.], s. 402.

sır'a gitmişti. Bundan sonra Irak'a geri döneceğini bilmedikleri kimseye hac izni vermediler. Üstâdüddâr İbnü's-Sahib, Şihâbüddin et-Tûsî'ye buğz ediyordu. Irak'ta kalsa öldürülecekti. Çünkü Üstâdüddâr'ın evinde Hz. Ali'nin dünyada birşeye sahip olmadığı, fakir olduğu, arpa ekmeği yediği söylenmişti. Tûsî, Hz. Ali'nin başlangıçtaki durumunun değişip sonradan çok mala sahip olduğunu ve büyük miktarlarda zekat verdiğini söylemişti.⁷⁰ Tûsî Mısır'a geldiğinde müderris tayin edildi. Orada Eş'arî mezhebini anlatmaktaydı. Özellikle Zeynüddin İbn Nuceyye gibi Hanbelîler ile tartışmaları olmuştu.⁷¹

İbn Vâsıl⁷² (ö. 697/1298) Halife Nâsır'ın Şii eğilimli olduğunu, İmâmiyye mezhebine meylettiğini yazmaktadır. Halife bu bakımdan atalarının hilafına bir durumdaydı. Çünkü onlar Selef mezhebini (mezhebü's-Selef) mezhep edinmişlerdi. Halife el-Kâdir'in (ö. 422/1031) bu hususta (409/1018 yılında ilan edilen) meşhur bir akide (metni) vardı.⁷³ Halife Nâsır ise, Şîa'dan bir grubu öne geçirmiş, Bağdat'da Yezid b. Muâviye'nin hilâfetinin sıhhatini savunan bir adamı cezalandırmak istemişti. Adam da, "ben imamın fîsk işlemekle azledilmeyeceğini söylüyorum" diyerek kendini savunmuştu. Cemâlüddin İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201) Halifenin, dinlediği bir vaazı sırasında "Allah Rasûlü'nden sonra insanların en faziletlisi kimdir?" diye sorulması üzerine "kızı (nikahı) altında bulunan ondan sonra en faziletlidir" diyerek cevap vermişti. Bu söz iki anlama⁷⁴ muhtemeldi.⁷⁵ Nâsır'ın döneminde, İbnü'l-Cevzî'yi Şii olan vezirin ve ona yardım eden bir grubun teşebbüsüyle Halifeden emir çıkarıp Vâsıl'a sürgüne gönderdiler ve başına Şii bir gözetleyici koydular.⁷⁶

Halife Nâsır'dan sonra yerine halife olan büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed (ö. 623/1226) Zâhir-Biemrillâh⁷⁷ lakabıyla hilâfet makamına geçti. ez-Zâhir babasının mezhebinin hilafına, Hanbelilerin görüşünü benimsiyor, Şii'lere (Ravâfız) buğz ediyordu.⁷⁸

Ebû Nasr Muhammed cesur biriydi, babası Nâsır ondan çekiniyordu. Ebû Nasr, Şii eğilimli babasına mezhep konusunda da muhalif olup, Rafıza'ya buğz eden bir Sünniydi. O, Hanbelilere meylediyordu. Babası bundan dolayı ondan hoşlanmıyordu. Halife Nâsır'ın Ebu'l-Hasan Ali isimli küçük oğlu babası gibi Şii (teşeyyu') mezhebine eğilimliydi. Bundan dolayı Ebu'l-Hasan Ali'ye meyleden Halife

⁷⁰ el-Melikü'l-Mansûr, *Mizmârü'l-hakâik*, s. 121.

⁷¹ ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 267.

⁷² Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, 438-440.

⁷³ Bu metin ve ilgili detaylar için bk. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya, 2004, s. 235.

⁷⁴ Hz. Peygamber kızıyla evli olduğu için Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in kızıyla evli olduğu için Hz. Ali veya Hz. Osman.

⁷⁵ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 166; es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 354.

⁷⁶ Karşılaştırınız: ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 293, 295.

⁷⁷ Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, XLIV, 92-93.

⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 166.

Nâsır, Ebû Nasr'ı veliahtlıktan hal' etti, ismini hutbe ve sikkelerden çıkartarak tutuklatıp hapsetti. Ancak Ebu'l-Hasan Ali vefat etti. Ebû Nasr'ı zarureten veliahtlığı geri getirdi (618). Ancak ondan razı değildi. Babası ölünceye kadar Ebû Nasr mahpus kaldı. Ebû Nasr halife olarak kaç ay bu makamda kaldı ve öldü.⁷⁹ Nâsır, Musa b. Cafer'in meşhedi yanına kendine mezar yaptırmıştı. Ancak ez-Zâhir emir verip babasını Rusâfe'de aile kabristanına defnettirdi.⁸⁰

Halife Nâsır, Hz. Ali'yi ve evlatlarını sever, onları meth ederdi. Bu konuda yazdığı Şiirleri nakledilmektedir. Nâsır, Şiiliğe meyline delil olarak nakledilen bir Şiirinde "Peygamberden sonra Ali'nin hakkını gasp ettiler çünkü Yesrib'te onun bir Nâsır'ı (yardımcısı) yoktu" demektedir.⁸¹ Hz. Ali'yi Ehl-i Sünnet müntesipleri de sevdiği için bunun Halifenin Şiiliğine delil sayılamayacağı kaydedilmektedir.⁸²

Bazı Şiî âlimler de Nâsır'a atfedilen bu mezhebi mensubiyetini desteklemektedir. *el-Fahrî* adlı eseriyle tanınan Şiî tarihçi İbnü't-Tıktakâ⁸³ (ö. 709/1309) halife en-Nasır için "İmâmiyye'nin görüşündeydi" ifadesini kullanmaktadır.⁸⁴ Âga Büzürg-i Tahrânî (1875-1970) halife Nâsır'ı hicri yedinci yüzyılın tanınmış Şiîlerinden biri olarak tabakat kitabına alarak bazı kaynaklarda onun Şiiliğe meyline dair yer alan ifadeleri nakletmektedir.⁸⁵

Bütün bunlara ilaveten Halife Nâsır ile ilgili, Şiî eğilimle uyuşmayan, ama detaylarına dikkat edildiğinde yine bunun için delil sayılabilecek şu bilgi de mevcuttur. Halife, Musa Kâzım'ın türbesinde (meşhed) Ahmed b. Hanbel'in müsnedinin okutulmasını emretmişti. Bunun için görevlendirilen Şiî âlim Safiyyüdin Muhammed b. Meadd el-Musevî (ö. 620/ 1223) Halifeden icazetliydi. Hille'den Bağdat'a gelmiş yerleşmişti. Burada okunan ilk mesele Fedek hadisesi ve onunla ilgili gelişmeler hakkındaydı.⁸⁶

el-Musevî, Musa Kâzım'ın neslinden biriydi.⁸⁷ Şîa üzerine fakîh ve İmâmiyye kelâmında âlimdi. Halife en-Nâsır'dan *Rûhu'l-ârifîn* adlı kitabı okumuş, icazet almıştı. Öldüğünde Musa Kazım Meşhedi'ne defnedildi.⁸⁸

"Nâsır'ın Şîa'ya göstermiş olduğu ilgi ve alaka onun şahsi eğilimlerinden ziyade dönemin siyasî zorunluluklarının bir gereği" olarak da değerlendirilmekte-

⁷⁹ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, II, 281.

⁸⁰ Sibte, *Mirâtu'z-zamân*, XXII, 274.

⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferricu'l-Kurûb*, IV, 168, 169, 191.

⁸² Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 189.

⁸³ Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, XXI, 232-233.

⁸⁴ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, Dâru Sâdir, s. 322.

⁸⁵ Âga Büzürg-i Tahrânî, *el-Envâru's-Sâtiya fi'l-mietî's-sâbia*, Beyrut, Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1430/2009, IV, 4-6.

⁸⁶ Sibte, *Mirâtu'z-zamân*, XXII, s. 186. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Asîlî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. S. Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1418, s. 166.

⁸⁷ Tahrânî, *el-Envâru's-Sâtiya*, IV, 175.

⁸⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 29.

dir.⁸⁹ Ancak dönemin şartlarının Nâsır'ı bunu yapmaya mecbur bıraktığı iddiası kabul görmemektedir. Çünkü Nâsır'ın iktidarı oldukça güçlü durumdaydı.⁹⁰

Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) Halife Nâsır-Lidinillâh döneminde fütüvvet teşkilâtının organize edilmesi çalışmalarında öncülük etmişti.⁹¹ Bu dönemde felsefe eserleriyle ilgili menfi tutum dikkat çekmektedir. Sühreverdî'nin de bu içerikte eserleri vardır. 588/1192 yılında Abdülkâdir el-Cîlî'nin torunu Abdüsselam b. Abdilvehhab'ın (ö. 611) evinde ele geçirilen İbn Sina ve İhvau's-Safa'nın kitapları yakılmıştır. Kendi hattı olduğunu kabul edip cevap vermek için yazdığını söylemesi durumu değiştirmemiş ve kâdı Abdusselam'ın fâsık olduğuna hükmetmişti. Kitaplar yakılırken İbnü'l-Mârestâniyye (ö. 599/1203) denilen bir adam kitapları okuyor ve "yazana ve inanana lanet ediniz" diyordu. İnsanlar bağırarak lanet ediyorlardı. İşi Şeyh Abdülkâdir'e ve Ahmed b. Hanbel'e lanet okumaya kadar vardırırdılar.⁹²

Sühreverdî'nin felsefe karşıtı *Reşfü'n-nesâihi'l-îmâniyye*⁹³ adlı eserinde dikkat çekici nokta, İsmâilî-Bâtınîler'e karşı polemige girilmekten kaçınılmış olmasıdır. Muhtemelen Alamut'taki Bâtınî lideri Celâleddin Hasan'ın 608'de (1211-12) Sünnî İslâm'a geçmesi bu konuda etkili olmuştur.⁹⁴ Akâid ile ilgili '*Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ*' adlı eserinde Sühreverdî sahabe ve ehl-i beyti sevmek gerektiğini vurgulamaktadır. İsimlerini anarak dört halife ile birlikte Hz. Fâtma'yı sevmekten bahsetmektedir. Sahâbenin bazılarını diğerlerinden daha faziletli görse bile bunu insanın gizlemesini tavsiye etmektedir.⁹⁵

Sonuç

Selçuklular öncesinde Şîa mezhebinin çeşitli kollarının müntesibi olan yöneticiler güçlü iktidarlar kurmuşlardı. Dönemin kaynakları da Abbâsî hilâfetinin siyasi gücünün kalmadığına işaret etmektedir. Fatımîler ve Büveyhiler devletlerinin öne çıktığı yaklaşık yüz yıllık döneme, birçok araştırmacı Şîî asrı demektedir. Bu asrı Selçukluların sona erdirdiği kabul edilmektedir. Tuğrul Bey'in Abbâsî hilâfetini Şîî iktidarlardan kurtarmasıyla Abbasîler için yeni bir dönem başlamıştır. Selçuklu hanedanı içinde zamanla ortaya çıkan taht kavgaları süreçlerinde Abbâsî halifelerinden bazıları da kendi iktidarlarını bağımsız hale getirmeye kalkışmış, Müstersid

⁸⁹ Güzel, Nâsır li-Dinillâh'ın Halifelîği ve Şahsiyeti, s. 37.

⁹⁰ Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", s. 191.

⁹¹ Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", *DİA*, XXXVIII, 40-42

⁹² Sibt, *Mir'âtu'z-zamân*, XXII, 5.

⁹³ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Keşfu'l-Fezâihi'l-Yûnâniyye ve Reşfü'n-nesâihi'l-îmâniyye*, tahkik: es-Seyyid Ali Aşur, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998, s. 68.

⁹⁴ Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidinillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

⁹⁵ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, '*Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ*', thk. Abdullatif Ömer el-Muhaymid, Beyrut, Nâşirun, 1437/2016, s. 92, 98.

ve Râşid Bâtınî suikastleri olarak bilinen sonla can vermişlerdir. Irak Selçuklularının son sultanı Tuğrul'un öldürüldüğü mücadelede dönemin Abbâsî halifesi en-Nâsır Lidinillah karşı tarafta saf tutmuştur. Şîi asrına son veren Selçuklular bitirilirken Abbâsîlerin başında bulunan Halife en-Nâsır özellikle Şîiler ile iyi ilişkiler içerisindedir. Alamu'taki Şîi İsmâilî Bâtınî Nizârîyye mensupları da bu halifeyle anlaşmış, birçok kaynak ve araştırmacı bunu onların Sünnîliği kabul etmeleri olarak görmüştür. Bazı kaynaklarda Şîi olduğu bildirilen Halife Nasır'ın döneminde özellikle Şîa mensupları himaye görmüşler ve vezaret dahil çeşitli görevlere getirilmişlerdir. Bu durumu dönemin şartları ile izah eden tezler de vardır. Şîi asrını bitiren Selçuklu iktidarı sona erince, mezhebi kimlikler üzerinden düşünüldüğünde, beklenmedik ittifaklar ortaya çıkmıştır. Selçuklularda Melikşah döneminden itibaren, artık devletin güçlendiği gerekçesiyle, devlet kadrolarından Şîileri uzak tutma hassasiyetinin bittiği, İsnâaşeriyye müntesiplerinin vezirliğe kadar yükseldiği bilinmektedir. Ancak en-Nâsır döneminde, önde gelen bazı Sünnî âlimlerin yaşadıkları için nerelere vardığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Halife en-Nâsır döneminde güçlü yetkiler kullanan Şîi vezirlerin desteğiyle oluşan baskılar neticesinde Bağdat'tan Nizâmîyye müderrislerinin can derdine düşüp bir yolunu bulup kaçmaları, medresenin müderrissiz kalması, İbnü'l-Cevzî gibi Hanbelî âlimlerinin sürgüne gönderilmesi, Abdülkadir Geylanî'nin torununun evinde felsefe eserleri bulunduğu gerekçesiyle zındık ilan edilip lanetlenirken bu lanetin Ahmed b. Hanbel'e kadar uzanması gibi hadiseler önemli detaylardır. Böyle bir ortamda Halife en-Nâsır'ın görev verdiği farklı kademelerdeki Şîi yöneticiler eliyle Şîa iktidara nisbeten tekrar kavuşmuştur.

KAYNAKÇA

- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.
- Arıkan, Adem, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi*, 6-2, 2011
- Bezer, Gülay Öğün, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhan, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, neşr. Eduard Sachau, Leipzig, 1923.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 355-363.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhiler ve Şîilik*, Sivas, 2003.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarih ve Öğretiler*, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk, 2005.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya 2004, s. 219-243.

- Gökalp, Yusuf, “Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2006
- Güner, Ahmet, *Büveyhîler’in Şîi-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999.
- Güner, Ahmet, “Şîi Yüzylında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat’tan Bazı Yansımalar”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 2011, I, s. 151-170.
- Güzel, Fatih, *Nâsır li-Dinillâh’ın Halifeliği Ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Konya, 2014.
- Hakyemez, Cemil, *Şîa’da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İstanbul, İSAM, 2009.
- Hartmann, Angelika, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.
- Hizmetli, Sabri, “İbnü’t-Tıktakâ”, *DİA*, XXI, 232-233.
- İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferac, *el-Muntazam fi Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen Ali, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, (edit. C.J. Tornberg, Leiden E. J. Brill 1867 baskısı esas alınarak), Beyrut, Dâru Beyrût (Dâru Sâdır), 1992.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze, Dâru’l-Hicr, 1418/1998.
- İbnü’t-Tıktakâ, Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi’l-Âdâbi’s-Sultâniyye ve’d-Düveli’l-İslâmiyye*, Beyrut, Dâru Sâdır, ty.
- İbnü’t-Tıktakâ, *el-Asîlî fi Ensâbi’t-Tâlibiyyîn*, tahkik: S. Mehdi er-Racâî, Kum, el-Maraşî, 1418.
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed, *Müferricu’l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk: Haseneyn Muhammed Rabî, Kahire, Emiriyye, 1957.
- İlhan, Avni, “Gaybet”, *DİA*. XIII, s. 410-412.
- Kâdı Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâilü’n-Nübüvve*, çev. Ömer Aydın, M. Şerif Eroğlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, 2007.
- Kazvini, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.].
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Tarih-i Dinîsi*, Haz. Metin Ergun, Ankara, Akçağ yay. 2005.

- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- el-Melikü'l-Mansûr Muhammed b. Takiyyuddin, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, thk. Hasan Habeşî, Kahire, Âlemü'l-Kutub, 1968.
- Merçil, Erdoğan, "Bâvendiler", *DİA*, V, 214-216.
- Muhammed Tahir Yakubi, "Teşeyyu-i halife en-Nâsır Lidinillah", *Tarih-i İslam der âyine-i Pezûheş*, sayı: 9, 1385, s. 181-206.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
- Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999. Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, s. 211-225.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Özgüdenli, Osman, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 111-146 (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s. 1-35).
- Öztürk, Murat, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, XLIV, s. 92-93.
- es-Safedî, Salahaddin Halil, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, tahkik: Ahmed el-Arnaud, Türkî Mustafa, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000.
- es-Sem'ânî, Abdulkerim, *el-Ensâb*, thk. el-Barûnî, Beyrut, Dâru'l-Cinân, 1988.
- Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, Ankara 1960, C.XXIV, sayı 94, s. 209-232.
- Sevim, Ali, "Garsünni'me", *DİA*, XIII, s. 386-387.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, thk: Muhammed Berakât ve diğerleri, Dimaşk, Dâru'r-Risaleti'l-âlemiyeye, 1434/2013.
- Spuler, Bertold, "The Disintegration of the Caliphate in the East", *Cambridge History of Islam*, ed. P.M. Holt ve diğerleri, Vol. IA, Cambridge, 1970, s. 143-174 ("Doğuda Hilâfetin Çöküşü", Çev. Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, I, s. 151-182).
- Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, 'Alâmü'l-Hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tukâ, thk. Abdullatif Ömer el-Muhaymid, Beyrut, Nâşirun, 1437/2016.
- es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer, *Keşfu'l-Fezâihü'l-Yûnâniyye ve Reşfü'n-nesâihü'l-îmâniyye*, thk. es-Seyyid Ali Aşur, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998.

-
- Sümer, Faruk, "Tuğrul II", DİA, XLI, 342-344.
 - Sümer, Faruk, "Pehlivân", DİA, XXXIV, 221-222.
 - es-Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefâ*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 1424/2003.
 - Şeşen, Ramazan, "Âdid-Lidinillâh", DİA, I, s. 374-375.
 - Tahrânî, Aga Büzürg, *el-Envâru's-Sâtia fi'l-mieti's-sâbia*, Beyrut, Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1430/2009.
 - Tomar, Cengiz, "İbn Vâsıl", DİA, XX, 438-440.
 - Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
 - Yılmaz, Hasan Kâmil, "Sühreverdî, Şehâbeddin", DİA, XXXVIII, 40-42
 - Yusuf İsmailî, *Seyrî der Târih-i Teşeyyu-i Mâzenderân*, Kum, Pezûheskâh-i ulûm ve ferheng-i İslâmî, 1387.
 - ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed, *Târîhu'l-İslâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987.